

A HATÁRTARTOMÁNYOK SZEREPE A RÓMAI BIRODALOMBAN¹

MÓCSY ANDRÁS

A Római Birodalomnak a klasszikus expanzió időszakában nem volt szüksége sereggel megszállt (katonai) határookra és erődített védelmi vonalakra. Még a kialakult határok között való maradás augustusi elvének² érvényre jutása sem járt együtt azzal, hogy erődvonallá alakítsák az immár defenzívára berendezkedő Birodalom határait; azét a Birodalomét, amelyről egy késői történetíró joggal írhatta, hogy „inkább védtek, mint nagyobbítottak”.³ Ellenkezőleg: a *limes* kiépítése csak azután vált időszerűvé, miután az augustusi „hódítási tilalom” indokai időszerűségüket veszítették.

Augustus e végső külpolitikai tanácsa egy olyan gazdasági mérlegből következett, amelynek tartozik oldalán a megszálló sereg költségei, követel oldalán pedig a megszállt területről várható bevételek állottak.⁴ Augustus még azzal számolt, hogy új hódításait állandóan és erősen megszállva kell tartani, s mivel új hódításai gazdasági hozam tekintetében messze elmaradtak a mediterrán vidékek óriási jövedelmeitől, joggal vont le a következtetést, hogy a még meg nem hódított szegény vidékeknek a Birodalmon kívül kell maradniuk. A Barbarikum szegénységét ettől fogva szinte közhelyként hangsúlyozta az ókori föld- és naprajz, amely korábban épp a barbárok mesés gazdagságának közhelyét alkalmazta.

Augustus gazdasági mérlege nem az egész birodalom jövedelmét állította szembe az egész hadsereg költségeivel, hanem minden egyes provincia jövedelmét az illető provinciában fenntartandó seregrész költségeivel. Minden hódítást csakis a várható jövedelem igazolhatott, és talán épp ezért a legilletékesebb forrás, a Monumentum Ancyranum sohasem beszél a Birodalom növeléséről, hanem mindig csak egyes provinciák kiterjesztéséről. Még akkor sem használja Augustus az *imperium* szót vagy ennek valamely szinonimáját, amikor minden irányú hódításait összegezve azt mondja, hogy „minden provincia

¹ A XIV. Nemzetközi Történeztudományi Kongresszusra (Sanfrancisco, 1975 aug.) készített „Der Limes und die Provinzen” c. beszámolómban több helyen módosított változata.

² Tacitus, *Annales* I, 11.

³ Eutropius VIII, 2, 2.

⁴ Tac. *Ann.* I, 11., vö. Suet. *Aug.* 101. Részletesebben Mócsy A.: Plus est provinciam retinere quam facere. *Antik Tanulmányok* 9(1962)191 skk.

területét megnöveltem”,⁵ holott hódításainak jó része nem új provinciahatárokat, hanem új provinciákat eredményezett.

A megszállás módja Augustus korában sem volt egységes. A nyugati sereg már Augustus alatt a Rajna mentén volt összpontosítva, míg a dunai sereg még száz év múlva sem határt, hanem területet tartott megszállva; a leggazdagabb és legjövedelmezőbb tartományokban pedig már nem is kellett megszálló sereget tartani. E tartományok jövedelmeivel azonban Augustus gazdasági mérlege nem számolt, mint ahogyan azzal sem, hogy a Birodalom egy jóval nagyobb sereget is fenntarthatott volna. Ugyanis több, párhuzamosan folyt nagy építkezés költsége⁶ egyenként is nagyobb volt, mint az évi hadikiadás bőven számítva százmillió denáros évi összege. A viszonylag kis hadsereget azonban viszonylag kis területen kellett állomásoztatni, ahol a bevételek csakugyan nem fedezhették a seregellátás költségeit.

Különbségek természetesen a megszállt provinciák között is voltak. A rajnai sereget már Augustus korában bőségesen el tudták látni az itáliai ipar tömegcikkeivel és az eleven áruforgalom magával hozta az aprópénz forgását. A rajnai kutatás számára az aprópénz és az itáliai importáru felbecsülhetetlen értékű forrás a korai megszállási rendszer rekonstruálásához. A dunai tartományok serege csak az 1. sz. második felében éri el fokozatosan ezt az ellátottsági szintet, ami természetesen kutatásunkat is nagymértékben megnehezíti.

A rajnai és a dunai seregek ellátásában megnyilvánuló különbség egyszerű oka az, hogy a Rajna víziútját a partjához felzárkózott csapatok ellátásában jól fel lehetett használni, míg a Dunától és a Földközi-tengertől egyaránt távol elhelyezett dunai csapatok ellátása szállítási nehézségekben ütközött. Az a néhány csapat pedig, amely már Augustus alatt a Duna partján kapott tábort, azért nem érte el a rajnai csapatok ellátottsági szintjét, mert a Duna akkor még gazdaságilag fejletlen területeket kötött össze; azt a feladatot, amelyet neki az augustusi elgondolás szánt, csak fokozatosan, a Rajnához viszonyítva legalább fél évszázados késéssel vállalhatta.

Augustus „hódítási tilalmába” értelem szerűen beletartozott az, hogy a Birodalom európai határa a Rajna és a Duna. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy Augustus e két folyót mint határnak alkalmas választóvonalat jelölte volna ki. Tacitus egy más összefüggésben ugyan kiemeli, hogy Augustus hódításai következtében „az Óceán vagy hosszú folyamok szegélyezik a Birodalmat”, de siet hozzátenni, hogy ennek következtében a legiók, a tartományok és a hajóhad kapcsolata teremtődött meg.⁷ Az ókori közlekedéstechnika valóban csak a vízi úton volt képes számottevő áruforgalmat lebonyolítani. A Rajna és a Duna is mint vízi utak, nem pedig mint vízi határok voltak fontosak. Jel-

⁵ Mon. Ancyr. 26.

⁶ A legfontosabb adatok összeállítása R. Duncan-Jones: *The Economy of the Roman Empire* (Cambridge 1974), lásd különösen 318. 4. j. a nagy rómvárosi császári építkezésekről.

⁷ Tac. Ann. I, 9.

lemző, hogy a dunai limes kiépítését fél évszázaddal megelőzte a Kazán-szoros vontatóútjának megépítése,⁸ a Rajna- és a Dunahatár két későbbi módosítását pedig e vízi utak biztosítása indokolta; az *agri decumates* meghódítása a Rajna és a Duna közötti szárazföldi összeköttetés védelmét, valamint a Majna-Neckar útjának birtokbavételét célozta, Dacia meghódításával pedig a dunai vízi út neuralgikus pontját, a Kazán-szoros és a Vaskapu állandó őrzést és karbantartást igénylő vontatóútját szállták meg a túlsó part felől is. Traianus daciai hadjáratával egyidőben megépült a vaskapui csatorna⁹ ott és azzal a céllal, ahol és amiért 1800 évvel később újra megépítették.

Figyelmünket azért fordítottuk Európa felé, mert Augustus tanácsa szemlátomást csak európai hódításokkal számolt. Afrika sivataghatárolta tartományaihoz újakat csatolni nem lehetett, az Eufráteszen pedig egy orientális birodalom mint egy ismeretlen nagyságrend állta útját minden komoly terjeszkedésnek. Csak a Birodalom európai határait lehetett esetleges vagy önkényesen megvont határoknak tekinteni. A Rajna és a Duna innenső és túlsó partjain egymástól nem különböző, többnyire nyelvrokon, de mindenképp azonos berendezkedésű népek éltek, hátukban a mesés Óceánnal, amely a császárkor minden utópisztikus hódítási elgondolásában az igazi és természetes határ volt.

Augustus gazdasági mérlege az 1. sz. folyamán időszerűségét veszítette, aminek gyakorlati bizonyítéka Britannia birtokbevétele. Caesar és Augustus új európai provinciái megindultak a gazdasági fejlődés útján, bekapcsolódtak a Birodalom termelésébe és áruforgalmába, mint ezt Plinius tömören meg is fogalmazta abban az időben, amikor e fejlődésnek még csak első jelei voltak érezhetők számos európai tartományban.¹⁰ A határtartományok fokozatosan eljutottak a belső konszolidációnak arra a fokára, amely már az eredeti megszállóereget fölöslegessé tehetné volna. Átmeneti vagy végleges csapatelvonások előfordultak ugyan, a Birodalom hadseregének állományát azonban mégsem csökkentették, mert a belpolitikai válságokkal együtt járó hatalmi átrendeződések miatt a központi kormányzat rá volt a seregre utalva, s mert kiderült, hogy Augustus jól kiépített szövetségi rendszere egymagában nem szavatolja a határmenti provinciák és az őket összekötő folyami utak biztonságát. Kiderült, hogy a szükséges haderő nagyságát nem lehet úgy kiszámítani, ahogyan Strabon tanúsága szerint Augustus alatt még Britannia vonatkozásában pontosan mérlegelték egy esetleges megszállás csapatkontingensét.¹¹ Amíg a hadsereg egy meglévő vagy jövődöbéli alattvalók féken tartására való megszálló erő volt, nagyságát fel lehetett becsülni, a konszolidált provin-

⁸ A források összeállítása az újabb irodalommal A. et J. Šašel: *Inscriptiones quae in Iugoslavia etc.* (Ljubljana 1963) 31 skk.

⁹ J. Šašel: Trajan's Canal at the Iron Gate. *Journal of Roman Studies* 63(1973)80 skk.

¹⁰ *hist. nat.* XIV, 1, 1.

¹¹ Strab. II, 5, 8, IV, 5, 3.

ciákból pedig ki lehetett vonni a csapatokat. Miután azonban a hadsereg főfeladata a külső biztonság lett, nagyságát ilyen módon kiszámítani már nem lehetett. Az egyes határszakaszok seregrészei hol túlméretezettek, hol katasztrofálisan kicsinek bizonyultak. Úgy látszik, hogy a hadvezetés a flaviusi és a traianusi idők sűrű csapatmozgatásai után felismerte, hogy a határon felállított csapatok területi megoszlása voltaképp közömbös. Később már nem került sor a csapatelosztás lényeges módosítására, bár a határszakaszok békéjét a korábbiaknál nem kisebb válságok zavarták meg.

A limes kiépítését a seregelosztás megmerevedésétől számíthatjuk. A flaviusi és a traianusi időszak a limes kialakulásának időszaka az összes európai tartományban. Ma már jól lemérhető szinte minden tartományban, hogyan keresték az alkalmas pontokat a táborok számára s végül hogyan választották ki azokat a helyeket, ahol Traianus alatt föld- és palánktáborok, majd Hadrianus és utódai alatt ugyanott kőerődöket építettek.¹² A limest mint egyszer s mindenkorra meghatározott, kész védővonalat már a 2. sz. közepén a Birodalom alapvető jellemvonásai között sorolja fel egy görög rétor nevezetes Róma-beszédében,¹³ nem sokkal később pedig egy görög történetíró a fal-hasonlatot továbbszöve a Birodalomról mint egy birtokról beszél, amelyet e fal körülvesz.¹⁴

Ez a fal azonban csak a hadászatban járhatlanok szemében szolgált védelmi célokat úgy, mint ahogyan egy tornyos és sáncos városfal védelmet nyújthat egy ostromlott városnak. A raetiai limes alacsony fala előtt még árok sem volt, a felsőgermániai limes árka mögött pedig egyetlen cölöpsor jelezte a Birodalom határát. Hadrianus britanniai falán mérföldenként kapu nyílt a Barbarikum felé, Dacia határán pedig megelégedtek azzal, hogy a völgyekben falak vagy kerítések, a hegyek gerincén pedig tornyok sora tegye felismerhetővé a határ vonalát. Nem áttörhetetlen védvonalat akartak húzni a Birodalom köré, hanem a határt akarták láthatóvá tenni, és épp ezért a folyami határokon összefüggő akadályrendszert nem is létesítettek, bár tisztában voltak azzal, hogy a folyók inkább összekötik, mint elválasztják a partokat.¹⁵ Ahogyan a limes mentén felállított sereg nem volt alkalmas arra, hogy összpontosított támadást kivédjen, úgy a limeserődítések sem azt a célt szolgálták, hogy feltartóztassák a támadókat, hanem azt, hogy a határ átlépését meggátolják, a szabad ide-odavándorlásnak elejét vegyék. A „titkos átlépések”¹⁶ megelőzését egy pannoniai határszakasz őrtornyaira szánt felirat-sorozat nyomatékosan hangsúlyozza. Ez a tiltott határforgalom nem csak illegális kereskedésből,

¹² Az *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* c. gyűjteményes munka II. részének 1. és 2. kötete felment attól, hogy ehhez és a továbbiakhoz az újabb irodalmat idézzem (Berlin—New York, 1974—1975).

¹³ Ael. Aristeides, Rom. 79—81.

¹⁴ Appianus, *prooim.* 7.

¹⁵ pl. Verg. *Georg.* II, 497. Florus II, 28. Plin. *paneg.* 12,3; 16,2.

¹⁶ ILS 395.

csempészetből állt, hanem a Birodalomba való áttelepülési kísérletekből is. A Birodalomból „kirekesztett barbárok”¹⁷ önkéntes behódolási szándékáról forrásaink tudósítanak.¹⁸ A klasszikus hadüzenettel bevezetett *bellum iustum* nem volt a határmenti harcok tipikus formája és az ellenség sem volt a külpolitika elvi szintjén ellenség, különben a levertt barbárok egyes csoportjait nem telepítették volna le igen gyakran épp abban a tartományban, amely az érintett barbár néppel volt határos. Az is számba veendő, hogy a Birodalom északi védvonala egyúttal az északi tartományok legfontosabb ütőere volt. A Rajna és a Duna vizén bonyolódó eleven forgalmat a túlsó part barbárai rendszeresen aligha veszélyeztették, különben a határt nem e folyóknál, hanem vízváltásokon vonták volna meg. Dacia határa pedig épp nem az optimális kárpáti gerinceken húzódott, hanem azokon belül, mintha a birtokba veendő terület lehetőleg minimális nagysága fontosabb lett volna, mint az, hogy a határ hadászati szempontból kedvezőtlenül van kijelölve. Felső-Germánia limesének egy 75 km hosszú szakaszát a terepviszonyok előnyeinek és hátrányainak semmibe vételével nyílegyenesen húzták meg.

A mondottak alapján túlzás lenne a barbár szomszédot olyan ugrásra kész fenevadnak tartani, amilyennek azt a korábbi kutatás olykor beállította; nyilvánvalóan azért, mert a limes erődvonalként, áttörhetetlennek szánt védműként értelmezte. Az ilyen értelmezésekből kényszerítően következett az is, hogy a római hadvezetést krónikus analfabétizmusban kellett elmarasztalni, a hosszú ideig jól működő limes-rendszert pedig egy olyan tévedésnek tartani, amelyet paradox módon épp azok a hadi reformok korrigáltak volna, amelyek következtében az immár valóban erődvonalnak szánt limes — a késő-római idők limese — új feladatát egyre kevésbé tudta ellátni.

Előljáróban azt mondtuk, hogy a limes megépülése nem az augustusi hódítási tilalom, hanem épp e külpolitikai tanács elavulásának következménye volt. A hadsereg már nem békétlenkedő alattvalók fékentartására szolgáló megszálló sereg volt, hanem részben hatalompolitikai tényező, részben a külpolitika eszköze. Optimális nagysága nem volt felbecsülhető, elhelyezését pedig két követelmény egybeesése szabta meg: belpolitikai okokból ajánlatos volt minél távolabb állomásoztatni Itáliától, a külpolitika eszközeként való alkalmazása pedig a határmenti felállítást javasolta. A határmenti felállítás fokozatosan valósult meg Augustustól Traianusig párhuzamosan azzal a folyamattal, amelynek eredménye a határmenti tartományok gazdasági felvirágzása volt. Kiderült azonban, hogy a határmenti sereget a határmenti területek saját gazdasági erejükből nem tudják ellátni. Voltaképpen az augustusi mérleg értelmében, amely szerint a megszállt terület jövedelmének arányban kell lennie a megszálló sereg költségeivel; míg ugyanis Augustus egy-egy nagyobb

¹⁷ Tertullianus kifejezése: de pallio II, 7.

¹⁸ Appianus, prooim. 7.

terület egyenletes katonai megszállásával számolt, addig a limes serege olyan kis területen volt összevonva, amely semmiképp sem viselhetette a seregellátás teljes terhét. Ez a probléma különös erővel jelentkezett a 3. sz.-ban.

A határon való koncentráció ugyanakkor megoldotta a római katonapolitika legsúlyosabb, és hosszú ideig szinte megoldhatatlannak látszó dilemmáját. Azt ugyanis, hogy a politikai szempontból kívánatos társadalmi rétegek nem bizonyultak megfelelő utánpótlási keretnek, a szívesen katonáskodó elemek pedig politikai szempontból voltak nem kívánatosak. Míg az auxiliák sorozása már a szerveződő egyeduralkodó hadvezetését sem állította különösen nehéz feladat elé, addig a sereg gerincét alkotó polgárlegiók utánpótlását még az első császárok sem igen tudták megoldani anélkül, hogy ne kényszerültek volna kétes elemek, a „nyomorgók és ingatagok”¹⁹ besorozására. Ezzel szemben a limesen állomásozó sereg előnye között elsőnek a megfelelő szociális bázis megtalálását emeli ki Aelius Aristeides, hozzáfűzve, hogy ez a sereg olyan messze van, hogy meglátogatásához hónapok, sőt évek kellenek.²⁰

A julius-claudiusi idők legionáriusainak vajmi kevés közük volt az állomáshely bennszülött társadalmához. Elbocsájtásuk épp ezért nem kis gondot okozott. Miután Augustus előbb erőszakos úton juttatta földhöz katonáit, majd inkább visszatartotta őket, nehogy a veteránprobléma újra beárnyékolja a végre kiharcolt konszolidációt, addig utódai már itt-ott megkísérelték a határmenti tartományok földjeit veteránoknak juttatni. Ez a módszer annál veszélyesebbé vált, minél inkább megbékéltek a határtartományok a római uralommal. A megoldást csak az hozhatta, hogy a sorozás ott folyjék, ahol a sereg állomásozott. A helyben sorozott és helyben szolgáló katonát, mivel szülőföldjétől el sem szakadt, elbocsájtása után telepíteni sem kellett. Ugyanakkor a határzónák lakossága olymértékben összefonódott a katonasággal, hogy irigyelt jólétét csak a katonai szolgálatban láthatta biztosítva. Vonatkozik ez a hadsereg utánpótlási bázisának mindkét összetevőjére.

A két összetevő közül az egyik a helyi őslakosság, a másik az az örökletesen katonáskodó réteg, amely a táborok mellett lakik s egyetlen létalapja az, hogy fiait a seregbe küldi. A két összetevő számbeli aránya határszakaszonként változott. Egyes rövid határral, de sok legióval rendelkező határszakaszokon a táborok melletti örökletes katonarendnek nagyobb szerep jutott. Másutt, például Daciában, a nehezen pacifikálható őslakosság sorozásától voltak kénytelenek eltekinteni s ezért dominál ez a réteg a limes csapataiban. Az idegen, vegyes eredetű örökletes katonarend főleg a szárazföldi, fallá kiépített határokon volt jelentős.

¹⁹ Tac. Ann. IV, 4.

²⁰ Ael. Aristeides, Rom. 77—78, vö. 67a, 80.

A szárazföldi, kiépített határok, a szorosabb értelemben vett *limesek* és a folyami vagy tengerparti határok, a *ripak* több jelentős vonatkozásban különböztek egymástól. A szárazföldi védvonalakat, bár óriási anyagi és munkaráfordítással jártak, könnyebben feladták vagy áthelyezték, mint a vízi határokat, noha az utóbbiak mentén nem kellett sáncokat, árkokat, falakat vagy kerítést építeni. A *ripak* igen tartósaknak bizonyultak, míg a költségszebb *limeseket* gyakran előbbre vagy hátrább vonták. A két legnagyobb példa a felsőgermániai-raetiai és a daciai limes, de Európa minden további *limesét* is többször módosították: gondoljunk Antoninus Pius falára Britanniában, a Rajna—Duna-szög többször módosított határaitra, az Odenwald-limesre és a limes Transalutanusra. A határmódosítások mindezekben az esetekben azzal magyarázhatók, hogy nem a határvonal költséges kialakításáról volt nehéz lemondani, hanem a vízi útról és a vízi út hatására kialakult városi centrumokról. A *limesek* mentén ugyanis városok sem jogi, sem településgazdasági értelemben nem jöttek létre, és még az ott állomásozó csapatok ellátása sem érte el a *ripa* csapatainak ellátottsági szintjét. A vízi utak döntő fontosságának tulajdoníthatjuk azt is, hogy csak a *ripak* mentén állomásoztak légiók, míg a *limesen* sohasem. A Hadrianus-falon, a felsőgermániai-raetiai és a daciai limesen nem állomásozott legió; Britannia három legiója közül kettő tengerparton, egy pedig a hajózható Ouse partján maradt, Felsőgermánia két legiója a Rajnánál, Dacia legiói pedig a Maros vízrendszerében.

Ennek ellenére a kétféle határ egyazon sorsban osztozott. A 2. és a 3. sz. folyamán, amikor a Birodalom hadseregének zöme a határokon állomásozott, a határvidékek voltak Európa gazdasági életének centrumai, az ipari termelés legfontosabb piacai, az áruforgalom ütőerei és csakhamar a politikát irányító csoportosulások fő fészkei is. A határzónák emlékműve nemcsak egy soha nem látott prosperitásról tanúskodik, hanem azt a látszatot is kelti, mintha a rómaiság hordozóterületei Európában a határra tevődtek volna át. Ez azonban csak látszat. A késői idők seregreformjai következtében a határok mentén már nem az egész sereg, hanem annak egyik, nem is privilegizált része állomásozott; a prosperitás és a közélet centrumai pedig áttevődtek előbb a határtartományok belsejébe, majd pedig a határtartományok mögötti provinciákba. Azt kérdezhetjük, hogy ezek az új vagy újra felvirágzó centrumok hogyan élhettek meg vízi utak nélkül, a rajnai és dunai ütőértől távol, jóval kedvezőtlenebb szállítási és közlekedési feltételek mellett? A választ nem kereshetjük abban, hogy e centrumok virágzása is átmeneti volt, mert a súlypont egyre inkább összezsugorodott a Mediterráneum partvidékére. Meggyőzőbb a válasz akkor, ha ezeknek a centrumoknak szociális jellegét definiáljuk. Míg a limes menti társadalom katonai jellegénél fogva — modern szóval — nyitott volt, addig a késői társadalom fokozódó polarizációja már nem igényelte a viszonylag olcsó tömegcikk kereskedelmét. E cikkek jórésze el is tűnt. A termelő

nép saját termékein kívül mást nem igen tudott beszerezni, a gazdagok vékony rétege pedig olyan luxuscikkeket használt, amelyek magas árához képest a szállítás költsége nem volt számottevő.

A limes gazdasági és politikai vonzóerejét korábban elveszítette, mint Birodalom a katonai erejét. A határvidékeket a germán utódállamok többnyire csak átmeneti szállásnak tekintették arra az időre, amíg a gazdag centralis — mediterrán — tartományokhoz nem férhettek, és ugyanebből az okból nem váltak a határzónák az újlatin népek bölcsőjévé sem annak ellenére, hogy a Birodalom fénykorában azt a látszatot kelthették, hogy Európa leg-rómaibb területei.²¹ Bár Róma uralmának tartósságát, gazdag provinciáinak békéjét a hadseregnek köszönhette, ez a hadsereg volt a legkevésbé a kontinuitás tényezője, és ebben a sorsban a határtartományoknak is osztozniuk kellett.

²¹ Pannoniai viszonylatban erről l. Mócsy A.: A pannon vezérszerep okai és következményei. MTA II. Osz. Közl. 23(1974)67 skk.